

“עיר האבות מתעוררת” -

מחקרים עלומים על חברון וסביבתה מראשית המאה ה-20

יורם אלמכיאס

מבוא

במאמר זה אבקש לעמוד על פן מסוים ביחס קהילת חברון לראשית הופעת המודרנה בכלל ולתנועה הלאומית בארץ-ישראל בפרט בעת החדשה. הקהילה הקטנה הושפעה בוודאי מן התהליכים המתרחשים בארץ (אם כי באיחור ובקצב אטי), ונדרשה להתמודד עמם בלי לערער את יציבותה החברתית ואת אחיזתה המסורתית בעיר עתיקת הימין.¹ לעומת היישוב היהודי בירושלים, שהיה לב לבו של היישוב הישן מחד גיסא ומוקד משיכה טבעי לעולים חדשים ולתמורות הזמן מאידך גיסא - בעצם הופעת תמורות חברתיות והתפתחויות פוליטיות בקהילת חברון, בהיותה מרוחקת ומנותקת ממרכזי העשייה היישובית, קהילה קטנה וחלשה מהבחינה הכלכלית והמנטלית - היה חידוש כשלעצמו.

להלן אבקש להציג שלוש דוגמאות להתייחסות עברית-מודרנית של בני הקהילה היהודית ל'עיר האבות'. להבדיל מהכתיבה המסורתית על אודות חברון, אשר עסקה בעיקר במדרשים, בסיפורים ובדמויות מופת, באגדות ובמסורות, מראשית המאה ה-20 חל שינוי באופי הכתיבה והמחקר על חברון, אשר החל לעסוק בסקירות גאוגרפיות-היסטוריות מקיפות כדי לחזק את מעמד חברון בתודעת היישוב העברי. למעשה מדובר במעין מחקרים עבריים מודרניים ראשונים על הגאוגרפיה, הדמוגרפיה וההיסטוריה של חברון וסביבתה. הדוגמאות שאציג היו יזמות מקומיות שאפתניות, שמגמתן להביא את דברה של חברון לציבור העברי בארץ ובעולם. היזמות אמנם לא צלחו והן נותרו ברובן כמחקרים גולמיים בכתב יד - ונפלה בחלקנו הזכות לחושפן ולהציגן כאן לראשונה.

חברון בעת החדשה - רקע היסטורי

מצב קהילת חברון בראשית המאה ה-19 היה עגום: סדרת רדיפות, גזרות גירוש וחובות כבדים היו מנת חלקה זה כ-100 שנים. מצד אחד היה היישוב היהודי הנאבק על קיומו מצומצם ב'גטו' מוקף חומה מטעמי הגנה; עוני ומחסור היו מנת חלקו ושליחים ניסו לגייס את עזרת יהודי חוץ לארץ לשיפור מצבו המדולדל.² מצד אחר, ובאופן מפתיע - על אף המציאות הקשה - אפשר להבחין בניסיונות חלוציים לשפר את מצבו מכוח יזמה מקומית.

1 על ייחוד קהילת חברון המסורתית ועל יחסה למודרנה ולהשפעות הלאומיות ראו כהן, 2013, עמ' 222-231.
2 יערי, תשי"א, עמ' 600; אבישר, תשל"ל, עמ' 38-44. ראו גם: המגיד, 28 באוגוסט 1861, עמ' 212.

החל מן המחצית השנייה של המאה ה-19 החלו יהודי חברון להתעניין בעיבוד קרקעות וברכישת בתים גם מחוץ לרובע היהודי, והידועים שבהם: בית רומנו, "חסד לאברהם" (לימים - "בית הדסה"), בית הויזמן, בית קסטל ועוד.³ בשנים 1865-1899) שימש הרב אליהו מני רב הקהילה הספרדית, ותקופת כהונתו נחשבת לנקודת מפנה בהנהגת הקהילה ובתפקודה. יש לציין במיוחד את מדיניותו לאפשר כספי חלוקה רק לאלו שאינם מסוגלים לעבוד; כל השאר הופנו לעבודה יצרנית במלאכות מקומיות או במסחר.⁴ הרב מני עסק רבות בהקמת מוסדות לימוד ובתי תפילה, אך בין השאר התעניין גם בהתיישבות חקלאית בסביבות חברון ויזם פניות בעניין לרב יהודה אלקלעי ולמשה מונטיפיורי.⁵

בשנת 1897, שנת הקונגרס הציוני הראשון, החלו בחברון גילויי התעניינות ראשונים בתנועה הציונית. בשנה זו נמנו השוקלים ראשונים של "השקל הציוני", ובהם אלתר ריבלין מחברון.⁶ בשנת 1904 הוקמה בחברון אגודת צעירים ששמה "צעירי חברון", ששמה לה למטרה ללמד את השפה העברית לילדי התלמוד תורה בעיר. בשלהי שנת 1907 נפתח בחברון בית מלון "אשל אברהם",⁷ וכמו כן הוקם סניף בנק אנגלו-פלשתיין (The Anglo - Palestine Co) (אפ"ק). במעמד הפתיחה, בל"ג בעומר תרס"ז, השתתף המנהל הכללי של הבנק, זלמן דוד לבונטין, לגזבר התמנה יעקב ריבלין, מבני המשפחות המרכזיות בקהילת חברון, ובמנהליו בשנים הבאות היו אלתר ריבלין ומנשה מני. הבנק שירת את כלל תושבי העיר, יהודים וערבים. בשנת 1909 הורחב בית "חסד לאברהם"; בתרומות יהודים מבגדד והודו ובהשתדלות רב הקהילה, הרב סלימאן מני, נבנתה קומה נוספת, והבית הפך לבית מרפא. לימים העניק ארגון "הדסה" את חסותו והפעיל את הצוות הרפואי, וכך זכה המוסד כולו לשם "בית הדסה". הרופאים והרוקחים עמדו לרשות החולים תושבי חברון היהודים והערבים, והעניקו טיפול רפואי חינם.⁸ בה-בעת המשיכו יהודים לעסוק ברכישת קרקעות בסביבות חברון ובלימוד מלאכות חדשות ומסחר, כגון סנדלרות, חייטות, נפחות, נגרות, שענות ועוד.⁹

- 3 רוטנברג, תשס"א, ושם בעמ' 75 מובאת מפת תפרוסת הבתים החדשים שמחוץ לרובע היהודי עד מאורעות תרפ"ט; אבישר, תש"ל, עמ' 47-60.
- 4 ממפקד מונטיפיורי משנת 1875 עולה כי מתוך 108 גברי הקהילה הספרדית, רק 19 רשומים כ"למדנים", 14 בעלי מלאכה, 25 עוסקים במסחר, 17 מנהיגי העדה - מורים, רבנים וכד'. לעומת זאת מבני העדה האשכנזית מצוינים 90 המתפרנסים מ"קופת הכולל".
- 5 עמית, 1977; אבישר, תש"ל, עמ' 50. ראו גם מאמרו של גרשון בר-כוכבא בקובץ זה.
- 6 גולדשטיין, 1995, עמ' 215-222; קפלן, 1924, עמ' מז.
- 7 הוקם על ידי אליעזר ליפמן קאמיניץ (בנו של מנחם מנדל מקאמיניץ - המלונאי הראשון בארץ) כחלק מרשת בתי המלון "קאמיניץ" שהוקמו בעת ההיא בירושלים, ביפו וביריחו. ראו למשל המוריה 20 באפריל 1914: "המלון המיוחד במינו, מסודר בטעם אירופי, היודע להפיק רצון איש ואיש..."; רוטנברג, תשס"א, עמ' 74.
- 8 על ארגון "הדסה" בחברון ראו אלמכיאס, תשע"ג.
- 9 ש"ז פונדאמינסקי, 'קול מבשר מנחל אשכול', החבצלת, 8 במאי 1908, עמ' 2.

במלחמת העולם הראשונה (1914-1918) סבלו יהודי חברון סבל רב, כמו יהודי ארץ ישראל כולה: עוני, רעב, מחלות ומגוון פגעים. למעשה כמעט גרמה המלחמה לחורבן היישוב. צעירי הקהילה גויסו בעל כרחם לצבא התורכי, כספי החלוקה הופסקו, הרעב והמגפות עשו שמות בתושבים וגרמו לבריחה מהעיר. רבים גויסו לצבא העות'מני ולא שבו. עקב המלחמה חדלו כספי התרומות והחלוקה מלהגיע, והדבר הביא להתמוטטות כלכלית של הקהילה.¹⁰ המלון ובנק אפ"ק נסגרו, ובסיס הקיום הכלכלי כמעט שנשמט. גם קהילת חב"ד נפגעה קשה משום שרבים מחבריה היו בעלי נתינות רוסית. ישיבת "תורת אמת" נסגרה ותלמידיה התפזרו. יהודים החלו לעזוב את העיר והקהילה הלכה ונידלדלה. במקורות משנת 1918 ומראשית שנת 1919 מדווח בין השאר על: "170 נפשות עניים מרודים מאוד, 103 עניים מרודים מסוג שני [...] 43 אלמנות ו-69 יתומים". במוסדות שנפגעו כלכלית היו מעמד הרבנים, בית הדין, הישיבה, תלמודי התורה ובתי הספר, בית הכנסת אורחים ובית החולים "חסד לאברהם". מקור הקיום הכמעט יחיד ליישוב כולו היה הסיוע מיהודי חוץ לארץ, בעיקר מארצות הברית, בתיווך המנהיגות הציונית בארץ, אשר הובילה את שנות ההישרדות של המלחמה הן בפן החברתי כלכלי הן בפן הפוליטי-מדיני.¹¹

מטבע הדברים גם המנהיגות החברונית ראתה בגופים הציוניים את הכתובת הכמעט יחידה לקבלת סיוע. הפניות הראשונות לסיוע נועדו לייצב את היישוב הקטן והפגוע שלאחר המלחמה ולשקמו. מסדרת מכתבים שהופנו אל ועד הצירים מאת ועד הסיוע של היישוב דאז, הרבנים קסטל וסלונים, ניכרות בעיות רבות: מחלות, רעב, מגפות, מוסדות שנפגעו ואף נסגרו.¹² בין הדמויות שנחלצו לסייע ליישוב החברוני בעת המלחמה ולאחריה היה זיגפריד הופיין, מנהל בנק אפ"ק, שתיווך בין "ועד הסיוע ליהודי חברון" ובין גופי הסיוע כדוגמת ועד הצירים ועוד.¹³

עם הכיבוש הבריטי (טקס חילופי השלטון הרשמי בחברון היה ב-י"ט בכסלו תרע"ט, 1918), החלו חיי הקהילה לשוב אט-אט למסלולם. ביזמת המחלקה לחינוך של ההסתדרות הציונית הוקמו מחדש בתי הספר וגן הילדים בעיר. מרפאת "הדסה" ומלון "אשל אברהם" חידשו את פעילותם. השלטונות הבריטים שינו את ייעודו של "בית רומנו", והקימו במקום את מרכז הממשל והמשטרה הבריטית.

יהודי חברון התאספו לאספה בפעם הראשונה בתולדות היישוב, ובחרו, על פי תקנות, בוועד שינהל את ענייני הציבור עם מוסדות היישוב היהודי בארץ. כיושב ראש "ועד העיר ליהודי

10 שחראי, תר"ץ, עמ' 59-61.

11 גלעדי ונאור, תשס"ב; אבישר, תשל"ל, עמ' 59-60.

12 דו"ח מאת ועד העיר ליהודי חברון לוועד הצירים, 1 בדצמבר 1920, אצ"מ, L3/54.

13 ז' הופיין לוועד הסיוע ליהודי חברון, 21 במרץ 1918 ועוד, אצ"מ L2/553.

חברון" כיהן מנשה מני, שהיה אז מנהל בנק אפ"ק בחברון, וכמזכיר - יצחק שמי.¹⁴ למרות זאת לא גדל היישוב היהודי גידול ניכר; גלי העלייה פסחו על חברון והיא נשארה מרוחקת ומנותקת. לשם השוואה: בשנת 1922 מנתה אוכלוסיית הארץ 753,048 תושבים, ומהם 83,790 יהודים. בעוד בעיר יפו (10,000 תושבים), חיפה (3,000), צפת (10,000) טבריה (5,000) וירושלים (47,000) חל גידול עצום באוכלוסייה היהודית, בחברון נותרו 430 תושבים יהודים בלבד. המוסדות הציוניים לא השקיעו מאמצים ניכרים לסייע בידי הוועד החברוני, אף שמצדו פעל הוועד להעמקת הקשר של חברון עם התנועה הציונית. כך מתאר יעקב שחראי ברשימתו 'חברון':

מתוך הסח הדעת של העומדים בראש תנועת התחיה הלאומית, העמלים עם מפעלי ההתיישבות בארץ, נמשך המצב הירוד של היישוב היהודי שבחברון שהתחיל עם פרוץ המלחמה. הריסותיה של חברון לא נרפאו בתוך יתר ההריסות שבארץ. עסקני היישוב החברוני השתדלו להביא את שאלת חיזוק היישוב בחברון לפני הקונגרסים וועידות ציוניות, וגם נתקבלה החלטה באחד הקונגרסים להתחיל בפעולת התיישבות בנגב, אבל כל ההחלטות נשארו אותיות פורחות ולא נתגשמו למעשה (ההדגשה שלי).¹⁵

במילים אחרות, במקביל להתפתחות המפעל הציוני בארץ, בחברון התרחש תהליך של נסיגה ונטישה. עם זאת, שחראי מדבר כאן על יוזמות עסקני היישוב החברוני לעצור את ההתדרדרות ולעניין את המוסדות הציוניים ביישובה של חברון. על ניסיונות אלו של "עסקני היישוב להביא את שאלת חיזוק היישוב בחברון בקונגרסים ובוועידות הציוניות" - אבקש להתעכב במאמר זה בשלוש דוגמאות להלן.

קובץ "אפיקים בנגב" - אלתר ריבלין

אפשר לייחס יזמה מחקרית-חלוצית לדמות חברונית מיוחדת, הוא אלתר (לעתים - אלטר) ריבלין (דאראגאוו), 1860-1930. ריבלין נולד בנוברדוק ברוסיה למשפחה חב"דית, עלה עם אביו לארץ בשנת 1862 והתיישב בטבריה. כעבור שנתיים עברה המשפחה לחברון, ואלתר למד בישיבת חב"ד ונשא לאשה את בתו של אחד מגבירי הקהילה, דוד צבי ריבלין - ומאז גם אימץ את שם המשפחה ריבלין.¹⁶ במקביל ללימודי הקודש השתלם בלימוד השפה הערבית והארמית הסורית ובהשכלה כללית. בשיתוף פעולה עם הסוחר החברוני אליעזר קלונסקי נכנס

14 אבישר, תש"ל, עמ' 60. ראו שם צילום איגרת לוועד העיר ירושלים מיום כ"ז בסיוון תרע"ח (1918), מאת "הוועד הכללי להעדה העברית המאוחדת בחברון", שבה מבשרים אנשי חברון על הקמת הוועד המאוחד לשתי העדות.

15 שחראי, תר"ץ, עמ' 63; חברוני, 'אגודה לבנין בתים', דואר היום, 12 ביולי 1920.

16 על פי: תדהר, 1947, כרך 4, עמ' 1634. אתר משפחת ריבלין: <http://www.rivlinfamily.com> נדלה ביום 17 באפריל 2008.

לעסקי המסחר, ייסד חברה ופתח חנות במרכז המסחרי של חברון. עם הזמן התפתחו עסקיו אף מעבר לחברון, ומסחרו התפשט לכל אזור הדרום, בקרב הבדואים באזור הנגב וסיני וערביי עבר הירדן. מעורבותו המסחרית הרבה הקנתה לו מעמד מיוחד בעיני ערביי העיר, והוא אף נתמנה לנציג היהודים במועצת עיריית חברון. בשנת 1892 הקים עם שותפים נוספים את אגודת "בני ישראל" - גוף ששם לו למטרה להילחם בגורמים מיסיונריים נוצריים בירושלים ובחברון.¹⁷

בשנת 1897 הצטרף אלתר ריבלין לתנועה הציונית, ופעל עם זלמן דוד לבונטין להקמת סניף בנק אפ"ק בארץ-ישראל, ואחר כך בחברון.¹⁸ לזמן מסוים אף שימש גזבר הסניף החדש שהוקם בירושלים בשנת 1904, וכשנחנך הסניף בחברון בשנת 1907 הגיע עם לבונטין לאירוע החגיגי, שנכחו בו רבים מנכבדי חברון, היהודים והערבים.¹⁹ בימי מלחמת העולם הראשונה פעל רבות ובמסירות להקלת מצוקת היישוב בירושלים, ומונה כחבר "הוועדה לחלוקת כספי הסיוע" שנשלחו מארצות הברית לעזרת היישוב. לאחר המשבר הקשה של ימי מלחמת העולם הראשונה שב אלתר ריבלין לחברון, וחידש בה את פעילות הבנק לצד מנשה מני. במסגרת תפקידו המשיך לפעול לפיתוח העיר והקהילה היהודית: עודד בעלי מלאכה ממגוון תחומים לבוא ולהתיישב בחברון, עסק עם מנשה מני בניסיונות לרכישת אדמות בעיר ובסביבתה ותמך ביוזמת המחלקה החקלאית של הסוכנות להקמת משתלה לעצי יער בסמוך לרובע היהודי.²⁰ ואולם רוב היזמות נכשלו ואף סניף הבנק נסגר, למורת רוחו של ריבלין, והוא החליט לעזוב את חברון סופית לירושלים עד למותו בשנת 1930.

במסגרת מאמציו לחיזוק היישוב היהודי בחברון לאחר מלחמת העולם הראשונה, יזם ריבלין הקמת חברה מסחרית ואף חיבר קונטרס - מעין מחקר וסקירה על חברון, הכולל את אפשרויות הפיתוח האזוריות. שם החיבור: "אפיקים בנגב - הרצאה לתקוות ישראל בדרומה של ארץ-ישראל", והוא משקף את שאיפת ריבלין להפוך את חברון למרכז האזורי של הנגב והדרום כולו. תוכן החיבור, על אף היותו מקור ראשוני ראשון במעלה לתולדות העיר חברון בעת ההיא, נותר בכתב יד מאז שנת 1919 והוא מתפרסם כאן בחלקו לראשונה. בין השאר עוסק החיבור בגיאוגרפיה של חברון, בנתוני הטבעיים ובפוטנציאל הגלום בהם, באורח החיים של הפלחים הערבים ובאפשרויות הכלכליות הגלומות בפיתוח האזור כולו. בין השיטין ניכרת בקיאותו

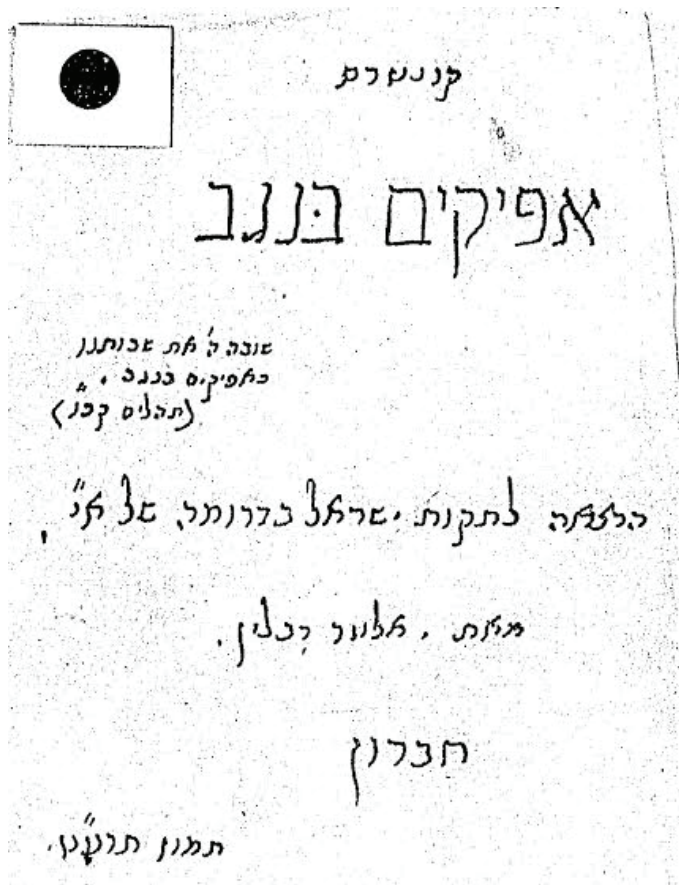
17 קליין, 2006, עמ' 96-97.

18 אלתר ריבלין, אברהם סלומוניק ודוד ילין היו ב-14 שוקלי השקל הציוני הראשונים של שנת 1897, ראו הראל, 1979, עמ' 94-95.

19 מני, 1936, עמ' 188-189.

20 המשתלה הוקמה בחברון בידי קבוצת חלוצים בשנת 1920, בהנהגת יוסף וציפורה דרומי, ממייסדי נהלל. הניסיון בראשיתו עלה יפה, המשתלה התפתחה ואף הוזמנו אלפי שתילים על ידי אגרונום מחלקת ההתיישבות של ועד הצירים, עקיבא אטינגר. ואולם כעבור שנה בלבד, בעקבות בעיות כלכליות וחברתיות התפרקה הקבוצה והמשתלה נסגרה. ראו וייץ, 1970.

הרבה של רבלין בפוליטיקה המקומית והתמצאותו בתחומים עסקיים רבים. נראה כי החיבור, שיועד במקורו להנהלת אפ"ק, סודר ונערך לקראת פרסום אך כאמור לא יצא לאור. הבאתי להלן חלק מפרקי החיבור כלשונם:²¹

שער החיבור 'אפיקים בנגב', אצ"מ, A24/1084.

עמוד א

עם פתיחת שערי סניפי הבנקים העברים בא"י שוב, אחרי הסגרם משך המלחמה, עלינו בנגב לבוא עד חברון לפתוח סניף הבנק גם שמה. קשה היה סדור כל סניף בערי הארץ אחר הכיבוש, וקשה שבעתיים היה סידור סניף חברון שמת. יען כי הסניף הזה היה סגור לגמרי מראשית המלחמה וגם שנה ומחצה אחר כיבוש ירושלים ועבודתו נפסקה כליל כל הזמן ו'קשה עתיקא מחדתא'.

זה כשני חודשים ואנו בחברון הודות לאל, כי שלום לנו עם אזרחיה, עם שכניה, עם כל היחד, אין כל מפריע ואין שום ניגוד לסניפנו לא בחומר ולא ברוח ו'כולו אומר כבוד'.

ולתקוות הטובות שאנו תולים ביישובה של חברון, אנו מקוים בביטחון גמור. ולאדיר חפצנו ופעולתנו לתשועת ישראל בעתיד הקרוב ואנו בטוחים בייחוד במקום הזה.

לדרומה של ארץ-ישראל

זו הדרך וזה המקום אשר נשאנו עינינו אליו, זאת המנוחה וזה המרגוע לשבי הגולה, לאלפי משפחות אחינו בא"י הארץ. הערבים שוכני הדרום עוד טרם הוכו בסנוורי האנטי-שמיות. עוד לא פג טעמם וטבעם עתיק (ה)יומין. מכניסי אורחים ומסבירים להם פנים. אם אורחינו יבואו מבלי רעש ומבלי צלצולי פעמונים, ומבלי (פרשות ריקות) בעיתונים, יקובלו ברצון וייתישבו באמצעות היהודים החברונים הבקיאים בפוליטיקי הערבים, ויודיעום להתהלך לרוחם.

ועתה באה השאלה או הבקשה: שובה!

עמוד ב

שובה ה' את שבותנו

תפקיד מוסדנו פה להיות כ'אפיקים בנגב'. כאפיקי מים לפי צמא. לרווה ולדשן עצמות היבשות שארית פליטת יושבי חברון. להחזיקם ולהחיותם. ולהגיד להם: החלצו. החלצו מתוך חוגכם הצר. לכם העון. לכם המרץ לצאת בקומה זקופה להאחו בכפרים. להאחו בכל הסביבה. קומו התהלכו בארץ לארכה ולרחבה. התפזרו אצל כל כפר, אצל כל חורבה מיושבת, גם אצל כל שבט משבטי הערבים יושבי אוהל ומקנה. הפיזור שלכם הוא סוד הקיבוץ הכללי, 'עוד אקבץ עליו לנקבציו'.

אלפי משפחות מאחינו, מכל קצווי ארץ, עומדים ומצפים לרגעי האושר להארח בחברתכם. היכנו לקבלם בזרועות פתוחות. הכשירו את הסביבה על יסודות בריאים ותהיו אתם חלוצי הצבא להנחיל את ארץ ישראל לעם ישראל. היו אתם כמוצא מים אשר

כ'נחל עדניו ישקה'. להצמיח ישע לאחינו אלה הבאים אלינו מארץ (התמ_ים) לשכון בארצנו, לעובדה ולשמרה ולהתנחל בה.

ואשר החלק היותר גדול מאחינו אלה, ימצאו מנוח אשר י(ו)טב להם רק ביח(ו)ד בחברון. כי מחברון דרומה - הארץ רחבת ידיים, אשר לא עופד בה, והיא עומדת דומים זה קרוב לאלפיים שנה, עומדת ומחכה לקבל בשמחה בניה בונה בשובם לגבולם.

עמוד ג

עם תקנת העתיד חקרנו לדעת גם את ההווה. הה! הה!

קפאון ויאוש תקף בכלל את כל יהודי חברון. ודווקא בעת שעם ישראל התעורר לתחייה ורגש הגאולה מפעם בלב כלל ישראל(ה'ה!), יהודי חברון נרדמים אובדי עצות מחוסר עבודה וחוסר כל.

משפחות משפחות שהם ואבותיהם ואבות אבותיהם בה נולדו, בה גדלו, בה חונכו, בה נעשו לבעלי משפחות - מתכוננים עתה לעזוב את הארץ (בסוף הקיץ) וללכת ולגור באשר יגורו. בו בזמן שאנו מוסרים נפשנו בעד מושבה קטנה או חוה פעוטה בת משפחה אחת או שתיים, ועם ישראל רוצה אלפי אלפים לרווחתם לשוועתם.

רואים אנו יישוב קדום, עיר שלמה, אשר גר שם האב הראשון, אב המון גויים. העיר הראשונה בדברי ימי היהודים. ואשר גם בזמן האחרון, אפילו בימי ממשלת העריצות היה הייתה עיר יהודים זה יותר מאשר יובלי שנים. ויישובה עתה בזמן התחיה מתמוטט. בזמן שתקותנו עתידה להתגשם ועם ישראל עומד הֵכֵן לשוב לארצו, לבנות הנהרסות, לנטוע הנשמה - יישובה של עיר זו הולך ומתמעט ויושביה הולכים לנוד ולנוע. הקרקע מתמוטט מתחת רגלינו ואין איש שם אל לב. הדבר הזה מעציב ומקדר רוחינו עד דכא.

בקנאה גדולה לציון ולעריה קראנו אלינו לאסיפה [את צעירי חברון]

עמוד ד

את צעירי חברון. הכח הבריא בני עבודה ומלאכה, ושחרנו ל[מוסר] אֶזְנֵם, ונדבר עליהם אחת ושתיים על מעמדותה [אולי צ"ל: מיוחדותה או עמידותה] של חברון בעתיד הקרוב, ועל אשר אָבְדוּ את שכרם ותקנת אשרם בזמן אשר כזה. וחושבים אנו כי דברינו היוצאים מן הלב יפעלו עליהם פעולה רצינית. כי יודעים אנו את הצעירים האלה. מאז ומקדם רגילים הם עם טבע המקום, בקיאים הם בכל מוצאָי ומובאֵי המחוז. מדברים בשפת ערבי כפרי. זה דרכם מנעוריהם לצאת רגלי עם משא חמור של סחורות פעוטות בראשית השבוע לסובב כל השבוע מכפר לכפר, למכר את סחרם או להחליפם בתבואות וכדומה.

גם בימי ממשלת העריצות, שכל הדרכים היו שוממים, בלי דרך כבושה, בלי מסילה סלולה (כאילו בא גבריאאל וסקלן באבני נגף), ואשר בכל רגע היו צפויים לסכנת דרכים, שלא יהיו לבז ולמושסה להבדורים הפושטים בגדוד לגזול ולרצח על ימין ועל שמאל. ובכל זאת לא שב ידם מעבודתם זאת. למען הביא טרף לביתם.

ועתה בזמן שרוב הדרכים סללו וסקלו אבן, ויכולים גם לנסוע בעגלה בלי מכשול. וסרו פחדי רצח וגזל - חושבים הצעירים הללו לזנוח את עסקיהם ולעקור דירתם מחברון, ה' יודע איזה רוח עיָועים בא להם, ורובם ככולם נתקפו בולמוס של יציאה לעזוב עיר מולדתם.

עמוד ה

עיר מנוחת אבותיהם, עיר שבה חיו כל ימיהם והסתפקו גם בחיי צער ומגור. הלא בה יכולים הם לחיות בעתיד חיים יותר טובים, חיים של עושר וכבוד, ולהיות לנו לעֵנים לכל המהגרים החדשים שאנו מחכים להם. על פיהם יצאו ועל פיהם יבואו, וחדשים גם ישנים יעבדו יחד עבודה משותפת לגאולתנו ולפדות נפשנו.

הסברנו להם מה שאנו רואים מצב הכפרי עתה ואשר הם יודעים אולי יותר. והוא:

כי יחד עם הכיבוש באו שינויים ענקיים בחיי הפלחים. לפנים היו דלים ומדולדלים, כי שער התבואה היה נמוך מאד וכל עמלו ויגיעו של הפלח של כל השנה לא הספיק לו לרוב הבקשישים הנפרזים שהיה עליו לתת למוֹכְסִים, לחיילים, לפקדי הממשלה ולסתם אפנדים. ומלו אל פיהו היה תמיד לאחרונה. כל ימיו היה רעב, ערום ויחף וסבל בחובות הריבית [ה]נפרזה משנות דור. ותבואות שדהו מכור[ות] היו משעת חרישה, גז צאנו טרם שגדל, בכור [?] טרם שנולד. [?] אשר מצצו לְשֵׁדו מיום שנברא. ולכן היה מוכרח לגנוב, לְלִסְטֵם את הבריות על פרשת דרכים להביא טרף ביתו.

מה שאין כן עתה. אַחַר הכיבוש בא קֶץ לְשֵׁד הפלחים בינם לבין עצמם. וסוף לחמס מוכסים ואפנדים. את כל חובותיו הקדומים שילם בזמן המלחמה בלירות טורקיות. נייר אשר קנה

עמוד ו

כל ששה או שבעה לירות בלירת זהב אחת שקיבלה במחיר סאה אחת חיטים. השנה - הוא לאדמתו יצא לחופשי. חופש חומרי ומוסרי. מפרי אדמתו ישבע לחם, והנותר משבעו - לְזֶרַע השדה. וּבְנוֹתָר ילבש ויתכסה הוא ובני משפחתו. [יעדנו?] בדשן נפשם. גם יחסוך כסף מזומן ציבורים צרורים בבית לעת מצוא. ועמלו יראה בחייו.

וגם אנו רואים בחיי האכר הפלח [עולם חדש?] עולם אחר לגמרי. עולם מלא. עולם שכולו טוב. הפלחים הם מעתה ויהיו עוד יותר, מקור פרנסה לכל הנילוה עליהם. לא פרנסה של נשך ותרבית כי אם פשוט פרנסה כשרה. להמציא לו לתוך גבולו סחורה שנענית לצרכיו ולצרכי בני משפחתו, ולמכור לו במזומן המצוי בכיסו בשופי או בחליפות יכול ארצו, חלב צאנו וגז כבשיו, ולהרויח ברווח ולא בצמצום, כי הם יש להם פתגם יפה: 'ברך האל מי שהרויח ומרויח'.

ואם מצב הפלח יתקדם באופן רגיל, קרוב היום כי יתרגל בלבוש וכסות נקיה, גם קישוטים לאשתו ולסוסיו, גם רהיטים לביתו. גם במותרות ולוקסוס יתחנך. והדור הצעיר הכפרי שלא יראה חוסר מנעוריו, הוא יחמוד לגמרי מה שעניו רואות, לאכול מה שיערב לו, ולחיות חיים של פזרנות, חיים של טובה. ואז הלוא [מדרגה?] חדשה תתפתח פה, והמהגרים שלנו

עמוד ז

ממקום שהם נלחצים יהגרו אל [?] הדרומית הארצישראלית. הם יבואו בהמון, ישאו ויתנו וימצאו סחורות שונות שהכפרים ימכרו וירויחו לחמם. יתרגלו על טבע ושפת המקום. ירכשו להם בית דירה ופרם דל 'אשר פרו יתן בעתו'. יגדל לו עופות ויאסוף ביצים. יגדל ירקות וימציאם אל הכרך. ויתפרנס הוא ובני ביתו בכבוד. ועם הזמן יוכל גם להתעשר ולהתנחל בארץ. 'ארץ אשר לא תחסר כל בה'.

יתר על שישים כפרים יש במחוז חברון מלבד הבדויים יושבי אוהל ומקנה, ומלבד מחוז באר שבע. קיר מואב ומעון (עמון?) הקרובים אלינו.

עתה, עתה הזמן היותר מוכשר לנטוע ענף מסחרי קטן, אשר יגדל יפרח וישגשג ויביא ברכה לעמליו. אל תאחרו. זה רק היסוד לכבוש המסחר, וממנו גם לתעשייה, גם לנחל את הארץ. נחלה בלי מצרים.

בשלאות של ברזל נקשור את מעט יהודינו, יהודי חברון לאדמתם [ליישב?] את הארץ.

לו ימצאו צעירים מיתר חלקי הארץ כי יבואו הנה לתת יד להחברונים, יתחברו יחד, יצאו ילינו בכפרים. ישכור לו כל אחד מהם בית בכפר. או חצר שיש בו בתים אחדים. יפתח לו כל אחד איזה חנות מפלת קטנטנה. או אז הדבר ברור כי ה[אנשים?] הראשונים, ארחת ישראלים פשוטים שקטים

דף ח

אשר יבואו חברונה יהודינו אנו [יקדמום?] ויעבירו אותם אל הכפרים. יושבו אותם בבתים אשר בחצרות, ישכירו להם בתור מכניסי אורחים. יתקנו להם בתים לשבת. יסחרו

עמהם יחד כשותפים, ויתאזרחו בכפר בזמן קרוב. ואז יוכל להיות רק בעזרת יהודינו אנו המדברים בלשונם ובקיאים במנהגיהם ובפוליטיקה שלהם.

בזה הדרך ישכון אור קיבוץ גלויות, וליהודינו משפט הגאולה.

את כל הדברים האלה דברנו אל כל קהלנו אשר נענו מקול קריאתנו ומקוים אנו לחזק את כוחם ואת ידם הרפה. ולהוציא מלבם את השעמום וחפצם הזר [המר?]. ישארו חברונים וישובו לעבודתם, עבודת תחיית ישראל בארצו. וירבו ימיהם על האדמה אשר נשבע לאבותינו 'ארץ זבת חלב ודבש'.

הצענו לפני הנאספים הצעת עבודה מסחרית הדדית. כי יתאחדו לחברה [אקציונרית?] לפתוח חנות מרכזית בחברון ושלושה סניפים בכפרים. וכאשר רוכלים יקבלו סחורה מהחנויות האלה ויסבבו בכל כפרי הסביבה וימכרו את סחורתם.

ונסדר להחברה סדרים מיוחדים ותקנות באופן המתאים לכלל העניין ולפרטים העוסקים בו כאשר יבואר.

בהמשך החיבור מפורטות תקנות החברה, היעדים וסכומי הכסף שיושקעו במהלך פעילותה, הרכב הנהלת החברה והשותפים בה. בין השאר מייחד רבלין דברים להתמודדות עם ההיאחזות הנוצרית בשטחי קרקע בין בית לחם לחברון, ומתריע על אזלת היד של המוסדות המיישבים ועל ההזנחה היחסית ברכישת עתודות קרקע להתיישבות בהרים.

מלבד התעודה ההיסטורית המרתקת הנחשפת בחיבור זה, אפשר ללמוד מתוכנו על מצב היישוב היהודי בחברון, על ההתיישבות הערבית בחברון ובהר ועל ההתמודדות הפוליטית המורכבת הנוגעת להתיישבות בהר בכלל, ובחברון בפרט, בשנות התגבשות המדיניות הציונית.

קובץ "חברון" והקונגרס הציוני

לקראת הקונגרס הציוני ה-12, שהתקיים בשנת 1921 והיה למעשה הקונגרס הראשון שלאחר מלחמת העולם הראשונה, יזם בצלאל יפה את הוצאת קובץ "חברון". מטרת הקובץ הייתה העלאת תודעת חברון בקרב מנהיגי התנועה הציונית וחיזוק מעורבות מוסדות התנועה בחיי היהודים בחברון. בהחלטת ועד "אגודת ידידי חברון" מ-2 בספטמבר 1921, נקבע להוציא קובץ שיעסוק במגוון תחומים הנוגעים לעיר חברון: גאוגרפיה והיסטוריה, טבע ומורשת, חיי הקהילה, השירותים התרבותיים והחברתיים בעיר ואיסוף חומר ביבליוגרפי על חברון בעבר ובהווה. ב"חלק השימושי" נתבקשו המומחים לכתוב בין השאר על סביבת חברון והטילים בה, וכן "הצעות לתיקון חברון".²² משימת עריכת הקובץ הוטלה על יהושע רדלר-פלדמן (הסופר

22 פרוטוקול 'אגודת ידידי חברון', 2 בספטמבר 1921, אצ"מ, A46/40.

זמן קצר לאחר מכן דיווח רדלר-פלדמן ליפה כי בכוונתו להתחיל בעבודת איסוף החומר, ונוסף על כך לארגן קבוצה שתשהה בחברון בימי ראש השנה הקרב ובא. כמו כן דיווח כי בכוונתו לפרסם בעיתונים סדרת כתבות-סקירות על אודות ההתיישבות בחברון.²⁴ אכן מהעת ההיא החלו להתפרסם סקירות קבועות ב"דואר היום" וב"הפועל הצעיר" על המתרחש בעיר ובקהילה.

מהמקורות השונים עולה כי המחברים בני חברון עמדו במשימתם, ואילו אלו שמחוץ לחברון נתרשלו בה. בפועל נכתבו סקירות על הגאוגרפיה ועל ההיסטוריה של חברון (בידי ישראל קפלן), על ההווי העדתי (בידי מנשה מני ויצחק שמי) ועל המצב הסניטרי (בידי ד"ר גורביץ), אך הוצאת הקובץ במלואו לא יצאה אל הפועל.²⁵ חשיבות סקירות אלו רבה לשם הכרת חברון בת הזמן ממקורות מ"כלי ראשון", ובמיוחד להיבטים הלאומיים-ציוניים הבאים בהן לידי ביטוי. אבקש לעמוד על שתיים מסקירות אלו, שאחת מהן הודפסה והתפרסמה במלואה ואילו אחת נשתמרה במקורה בכתב יד בארכיון הציוני.

הסקירה הראשונה נכתבה בידי ישראל קפלן, שהיה מורה ועסקן ציבורי פעיל בעיר. הרשימה כוללת סקירה גאוגרפית של חברון וסקירה היסטורית מקיפה מתקופת התנ"ך ועד לעת החדשה. לימים פורסמה הסקירה בביטאון "המזרחי", "התור", ואחר כך בקובץ עצמאי ששמו "עיר האבות בעבר ובהווה - לתולדות העיר חברון".²⁶ כאמור, הרשימה במקורה נכתבה לקראת הקונגרס הציוני ומטרתה הייתה לעורר את העסקנים הציונים לפעול למען חברון, ועל כן סגנון הכתיבה הוא ביקורתי ולעתים עולה ממנו תחושת כאב ותסכול:

במשך ארבעים שנים האחרונות, שנות התפתחותה של התנועה הלאומית, נוספו הרבה נקודות חדשות של יישוב המפוזרות פה ושם "מזן ועד באר שבע". עסקני היישוב הקדישו תשומת לב מיוחדת גם לערי הקודש וחילפו עזות ותחבולות איך להגדילן ולהרחיבן ולקונן את הריסותיהן. ואולם בנוגע להעיר היותר עתיקה, להעיר היותר קדמונית, להעיר חברון, עיר קברות האבות הקדמונים - לא נעשה עד עכשיו איזו פעולה ממשית כדי להחזיק את היישוב הקיים ולעקב בעד סכנת ההרס והחורבן המתרגשת לבוא על העיר הזאת.²⁷

ברשימה מפורטים במיוחד פרטים מחיי היהודים בעיר בעת ההיא: מצבם הכלכלי, התרבותי ומערכת החינוך הקיימת. קפלן מביא נתונים רבים על מספר היהודים והערבים בעיר (נכון ל-1922 היו בחברון 17,000 תושבים מוסלמים, 457 יהודים ו-73 נוצרים), על מקורות התעסוקה ועל מוסדות הציבור (בנק אפ"ק, מרפאת "הדסה" ובתי הספר). עוד הוא טוען בסקירה כי השפעת תנועת "המזרחי" הציונית ניכרת בעיר, ובמיוחד במערכת החינוך:

24 יהושע רדלר-פלדמן לבצלאל יפה, 18 בספטמבר 1921, שם.
 25 תכתובת ארוכה בין בצלאל יפה ובין ד"ר גורביץ, יצחק שמי, יהושע רדלר-פלדמן, א"ל זוטא, א' רבינוביץ ועוד, בחודשים ספטמבר - 1921 ינואר 1922, שם.
 26 קפלן, תרפ"ד.
 27 שם, בהקדמה.

כהיום הגה חברון כמעט כולה ציונית "מזרחית". בבחירות לשני הקונגרסים האחרונים השתתפו קרוב למאה שוקלים מזרחיים תחת ראשותו של הרב י"י סלונים. מוסדות החינוך של המזרחי: תלמוד תורה מטיפוס "תחכמוני", בית ספר לבנות וגן ילדים - הספיקו במשך חמש שנות קיומם להכניס שינוי עיקרי ביחס בני העיר אל הציונות בכלל ואל השפה העיברית בפרט.²⁸

לסיכום הסקירה הוא ממליץ לפני משתתפי הקונגרס על שלושה תחומים שבהם אפשר לדעת לקדם את היישוב החברוני: הקמת מושבה חקלאית, הקמת בית מרפא ובית הבראה והעברת מוסדות חינוך גדולים לעיר.

סקירה מעניינת נוספת שיועדה כאמור ל"קובץ חברון" עוסקת בתחום הרפואה והתברואה של חברון נכון לשנת 1921. הכותב הוא ד"ר ויקטור גורביץ', תושב חברון בעת ההיא. אף על פי שגורביץ' הרבה להרצות בעל פה בשנים אלו על יתרונותיה של חברון מבחינה רפואית, הן לפני מבקרים בחברון הן במגוון מסגרות בירושלים - זו הייתה הפעם הראשונה שהדברים הועלו על הכתב במסגרת ההכנות להוצאת הקובץ. הרשימה, שתורגמה מרוסית ונרשמה בכתב ידה של רעייתו של גורביץ', נותרה מיותמת ולא נדפסה או פורסמה מעולם. מעבר לחשיבות הסקירה כמקור ראשוני על העיר חברון בימים ההם בכלל ועל היישוב היהודי בה בפרט, יש בה כדי ללמד על עמדתו האידיאולוגית של מחברה - כי ראוי חברון להיות מקום מרפא ליישוב העברי בארץ. בראשית דבריו הוא מפרט את היתרונות של חברון מהבחינה הגאוגרפית: המיקום בהרים, האקלים הממוזג, שפע הירקות והפרות, הדרך הנוחה לירושלים: "מן הראוי היה כי עסקיננו שבדעתם לפתח מוסדות הבראה לשם הבראת העם והארץ, יכירו את התנאים הנוחים שאפשר למצוא במקום הזה". לאחר מכן הוא מפרט על מקורות המים, המחלות הנפוצות ומצב מערכת הבריאות. פירוט מיוחד הוא מייחד לפעילות מרפאת "הדסה" בעיר ולתרומתה לקירוב בין העדה היהודית לערבית.²⁹ מבחינה היסטורית יש בפרסום סקירות אלו חידוש חשוב; זוהי למעשה הפעם הראשונה שבה עולה שמה של חברון בהקשר התיישבותי מודרני ולא בהקשר הדתי-מסורתי המוכר. אין כאן מקבץ אגדות וסיפורים עממיים או מופתי צדיקים כבעבר כי אם סגנון ספרותי אחר. גם אופי הכתיבה הוא שונה: הכתיבה היא ביקורתית, אינה נמלצת ומופרזת ברומנטיקה שלה, והיא בעיקרה גאוגרפית-היסטורית.

קובץ "חברון ובנותיה"

קובץ מחקרי מודרני נוסף נכתב ונערך בידי מנחם שמואל סלונים - אף הוא כאמור לא הגיע לכלל גמר ולא פורסם. סלונים (1882-1955) נולד בחברון לאביו, רבי שניאור שלמה זלמן, מצאצאי רבי שניאור זלמן מלאדי, "בעל התניא". כשפתח בנק אפ"ק בשנת 1907 סניף בחברון, נתמנה סלונים למנהלו ופעל במסגרתו למען גידול היישוב היהודי בחברון ובסביבתה. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה והבנק נסגר מרכוש האויב, עבר סלונים עם

28 שם, עמ' מז-מו.

29 ו' גורביץ', 'חברון המצב הסניטרי', 23 בדצמבר 1921, אצ"מ, J113/750.

משפחתו לירושלים, ונתמנה מטעם הד"ר ארתור רופין, ראש המשרד הארץ ישראלי, בהמלצת מר אליעזר זיגפריד הופיין, לנהל את מסירת הכספים הבאים על ידי המשרד הארץ ישראלי מאמריקה למוסדות וליחידיים לשם סיוע.

אחרי המלחמה חזר לעבודתו בבנק אפ"ק בירושלים כסגן מנהל וזמן מה כגזבר ראשי; השתתף בייסוד "ועד העיר היהודי ירושלים" והיה מראשוני חבריו, שופט בבית משפט השלום העברי, ציר באספת הנבחרים הראשונה מעדת חברון וחבר ועדת הישיבות ותלמודי תורה מטעם ועד הצירים. באביב שנת 1924 התפטר משירותו בבנק ופתח משרד פרטי לקרקעות. במאורעות תרפ"ט בזזו ערבים את ביתו בתלפיות, ואז עבר עם משפחתו לתל אביב, וגם בה המשיך בעסקי גאולת קרקעות, היה מגואלי אדמות רוממה, שיח' מוניס, הדר יוסף ושרונה.³⁰ בשנת 1946 הוציא לאור את ספרו המקיף על משפחת הרב שניאור זלמן מלאדי. בהקדמה לספר הוא מרחיב את הדיבור על היישוב החב"די בחברון, ובין השאר כותב:

צאו וראו כמה ספרים נכתבו על כל עיר ועירה בגולה, ואילו קורות עיר חברון, עיר האבות, לא נכתבו עד היום [...] הרהבתי עוז בנפשי לכתוב חבור קצר כאמור, מכוון רק לצאצאי, בן כמה דפים ובדעתי היה לכנס את החומר הזה במדור מיוחד בתוך יתרו העניינים הבאים בספר המוקדש לעיר מולדתי חברון [...] חברון היא עיר שרק לפני עשרות בשנים עלה יישובה היהודי על הישוב שבירושלים ויפו, העיר שהכפרים מסביב לה היו רובם מיושבים ע"י יישובים יהודים, יישובים פורחים עוד בזמן התלמוד. עיר שאוירה מבריא "צח ונקי" אחד המקומות היפים ביותר בארץ. והנה לדאבונו הגדול העיר הקדושה והנחמדה הזאת חרבה כליל. כלתה בה רגל יהודי מאחרי המהומות האחרונות בחברון לפני המלחמה האחרונה, כשכם נהיתה ואין דואג לה. היאומן כי יסופר? רכושנו הכביר שם מוזנת, נחלות היהודים, הגיטו היהודי העתיק על בתיו הבתים שמחוץ לעיר, הכל שומם ועזוב ואין חולה ואין מרגיש.³¹

בסיכום הקדמתו לספר הוא מציין שני יעדים חשובים עם הוצאת החיבור לאור:

(א) בהזדמנות ספרי זה, שנזכרים בו כל אלה שהיו בין מייסדי הישוב החברוני, אני מוצא חובה קדושה להעלות על הזיכרון את העיר בחורבנה, אולי יתעוררו בכל זאת אלה שהיכולת בידם לעזור בבניין הריסותיה של עיר האבות.

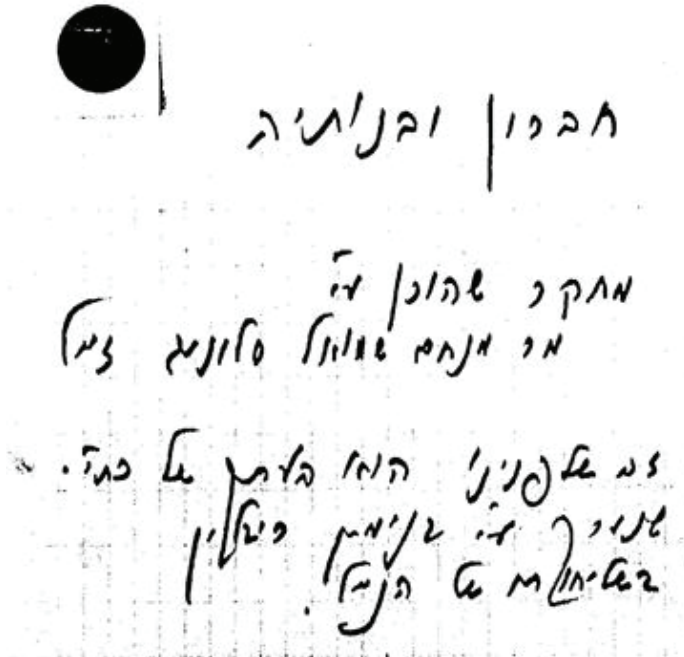
(ב) הואיל ואני עוסק בהכנת החומר לכל הנוגע לישוב בחברון ובנותיה, ברשימת שמות הכפרים והישובים היהודים, בכנס פרקי מאמרים שנכתבו על חברון על ידי תיירים ומבקרים ובתאור מנהגי חברון ואישיה הנוודעים בעבר - אני פונה בזה לכל מי שקרוב הדבר ללבו ושיש בידו חומר על הנושא הזה לבוא אתי בכתובים. ועל כך אני מודה מראש לרבים.³²

30 תדהר, 1947, כרך א', עמ' 488-489.

31 סלונים, תש"ו, בהקדמה.

32 שם, עמ' 14.

הווה אומר שסלונים החל כבר אז בעריכת ספר נוסף על אודות חברון, סביבתה ועברה ההיסטורי.

שער החיבור 'חברון ובנותיה', אצ"מ, 290\486A

בעותק כתב היד של הספר המדובר המצוי בידינו ניכר כי סלונים עמד לפני סיום החלק העיקרי שבעבודה ואף מסרה לעריכה לידי בנימין ריבלין, אשר הספיק להדפיס חלק מהערכים במכונת כתיבה.³³

החיבור, שהוא מעין מדריך שימושי לחוקר ולמטייל, עוסק בזיהוי אתרים יהודיים בסביבת חברון על פי מקור שמם הקדום ועל פי שימור השם הערבי. הערכים מסודרים לפי סדר האל"ף-בי"ת ויש בהם יישובים, תלים קדומים, חורבות ונחלים. המחקר מבוסס על ספרי גאוגרפיה מודרניים לתקופה - בעיקר של חוקרים עבריים, כמו שווארץ,³⁴ הורביץ,³⁵ קליין,³⁶ ספיר,³⁷ וילנאי,³⁸ בן צבי³⁹ ועוד. כל ערך מצוין בשמו העברי, הלועזי והערבי, נסקר במקורותיו המקראיים, ההיסטוריים והמודרניים ומזוהה על פי המחקרים האחרונים והממצא בשטח. מדובר בעבודה מקיפה, יסודית ושימושית. להלן לדוגמה הערך 'קעילה'.

34 שווארץ, תרכ"ב.

35 הורביץ, תרפ"ג.

36 קליין, תרצ"ט.

37 ספיר, תשמ"ב.

38 וילנאי, תרצ"ה.

39 בן צבי, תרפ"ז.

רשימת קיצורים ומקורות

ע' אבישר, ספר חברון, ירושלים תש"ל.	אבישר, תש"ל
י' אלמכיאס, 'ארגון "הדסה" בחברון 1919-1936, בתוך: מ' ביליג (עורכת), מחקרי יהודה ושומרון כב (תשע"ג), עמ' 167-179.	אלמכיאס, תשע"ג
י' בן צבי, שאר ישוב, תל אביב תרפ"ז.	בן צבי, תרפ"ז
י' גולדשטיין (עורך), בין ציון לציונות: תולדות התנועה הציונית 1881-1914, תל אביב 1995-1998.	גולדשטיין, 1995
ד' גלעדי, מ' נאור, 'היישוב במלחמת העולם הראשונה', בתוך: מ' ליסק (עורך) תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, ירושלים תשס"ב, עמ' 462-468.	גלעדי ונאור, תשס"ב
י"ז הורביץ, ארץ ישראל ושכנותיה, וינה תרפ"ג.	הורביץ, תרפ"ג
ח' הראל, הרצל וציוני ארץ ישראל 1889-1904: יחסי גומלין, עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1979.	הראל, 1979
י' וייץ, 'משתלת יער בחברון', היער והייעור בישראל, רמת גן 1970, עמ' 186-192.	וייץ, 1970
ז' וילנאי, מדריך ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ה.	וילנאי, תרצ"ה
א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.	יערי, תשי"א
ה' כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי ערבי, ירושלים 2013.	כהן, 2013
מ' מני, חברון וגבוריה, תל אביב 1936.	מני, 1963
מ"ש סלונים, תולדות משפחת הרב מלאדי, תל אביב תש"ו.	סלונים, תש"ו
י' ספיר, חיבת הארץ, ירושלים תשמ"ב.	ספיר, תשמ"ב
ד' עמית, 'כמיהת יהודים להתיישבות חקלאית בהר חברון במאה ה-יט ובראשית המאה הנוכחית', בתוך: ס' צורן וי' צורן (עורכים), הר חברון: לקט מאמרים בנושאי טבע וידיעת הארץ, תל אביב 1977, עמ' 44-56.	עמית, 1977
ש' קליין, ארץ יהודה: מימי העלייה מבבל עד חתימת התלמוד, תל אביב תרצ"ט.	קליין, תרצ"ט
א' קליין, חצרות בעיר האבות, חברון 2006.	קליין, 2006
י' קפלן, עיר האבות: לתולדות העיר חברון, ירושלים תרפ"ד.	קפלן, תרפ"ד
א' רוטנברג, 'היישוב היהודי בחברון ומוסדותיו', אריאל 145-146 (תשס"א), עמ' 70-79.	רוטנברג, תשס"א
י' שווארץ, תבואות הארץ, ירושלים תרכ"ב.	שווארץ, תרכ"ב
א"י שחראי, חברון, תל אביב, תר"ץ.	שחראי, תר"ץ
ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו, תל אביב 1947-1970.	תדהר, 1947